

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

1920-1927-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN SSR-nin İQTİSADI VƏZİYYƏTİ

İxtisas: 5503.02 - Vətən tarixi

Elm sahəsi: Tarix

İddiaçı: **Samir Qasım oğlu Məhərrəmov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI -2022

Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin "Azərbaycan və Şərqi Avropa xalqları tarixi" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: tarix elmləri doktoru, professor
Şirxan Dadaş oğlu Səlimov

Rəsmi opponentlər: tarix elmləri doktoru, professor
Əsməd İmamməmməd qızı Muxtarova

tarix elmləri doktoru, professor
Vakıl Səfiyar oğlu Həsənov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Naibə Əhmədağa qızı Əhmədova

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: tarix elmləri doktoru, professor
İbrahim Xudaverdi oğlu Zeynalov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Kəmalə Telman qızı Nəcəfova

Elmi seminarın sədri: tarix elmləri doktoru, professor
Fazil Eynulla oğlu Baxşəliyev

I. DISSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. 1920-ci illərin birinci yarısı Azərbaycanın tarixində son dərəcə maraqlı və eyni zamanda mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövrdür. Məhz bu zaman kəsiyində xalqımızın XX əsrin sonrakı 70 illik tarixi taleyini müəyyən etmiş aprel çevrilişi baş vermiş, ölkəmiz öz dövlət müstəqilliyini itirmiş, Şimal imperiyasının tərkibinə qatılmış, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni və mənəvi həyatın bütün sferalarında köklü dəyişikliklərə başlanılmışdır.

Məhz həmin zaman kəsiyində Azərbaycan iki dəfə keçid dövrünü yaşamış, XX əsrin 20-ci illərində milli müstəqilliyimiz bolşevik rejimi tərəfindən qəsb olunmuş, həmin əsrin 90-cı illərində isə Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyinə qovuşmuşdur. Məhz buna görə Ulu öndər Heydər Əliyev 1997-ci ilin yanvarın 31-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının alimləri ilə görüşü zamanı Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixinin tədqiqini tarixçi alimlər qarşısında bir vəzifə kimi qoymuşdur¹. Bu baxımdan təqdim olunan dissertasiya – “1920-1927-ci illərdə Azərbaycan SSR-nin iqtisadi vəziyyəti” mövzusunda tədqiqat işi bu istiqamətdə atılan növbəti addımlardan biri kimi mühüm elmi-siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan SSR-nin iqtisadi vəziyyəti problemi istər sovet dövrü tarixşünaslığı, istərsə də müstəqillik illərində Vətən tarixşünaslığında müvafiq dövr tədqiqatçılarının xüsusi diqqət ayırdığı problemlərdəndir.

Problem qeyd olunduğu kimi, bu və ya digər dərəcədə bəzi tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən qədər araşdırılmasına baxmayaraq, bu mövzu müstəqil tədqiqat obyektinə kimi ilk dəfə tərəfimizdən seçilmiş, kompleks şəkildə tədqiq olunur. Dissertasiya mövzusu üzərində tədqiqat apararkən bu problemlə bağlı azacıq da olsa məlumat verən mənbə və tarixi ədəbiyyatdan yararlanmağa çalışılmış, arxiv sənədlərindən informasiya əldə etməklə yanaşı onların verdiyi məlumatlar təhlil edilmiş, sənədlərin obyektiv gerçəkliyi nə dərəcədə əks etdirdiyi digər

¹Azərbaycan qəzeti 4 fevral 1997

mənbələrdəki məlumatlarla müqayisə edilərək müəyyən olunmuş, mövzu ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirilməsinə çalışılmışdır.

Tədqiq olunan problemin tarixşünaslıq bazasından bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, bu problemlə bağlı əsərlər hələ sovet hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən meydana gəlməyə başlayır. Bir növ mənbə xarakteri daşıyan həmin əsərlərdən ilk növbədə D.Bünyadzadənin ² XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatının, ayrı-ayrı sənaye sahələrinin vəziyyətinə və respublikamızda sosializm quruculuğu yolunda görülmüş işlərə həsr olunmuş əsərlərini qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycanda sosializm quruculuğu problemi üzrə araşdırma aparmış tədqiqatçılardan X.Əlimirzəyevin³ Azərbaycan kəndinin sosialist inqilabının hazırlanması və qələbəsi uğrunda mübarizədəki yeri və onun X.Əliyevlə ⁴ birgə yazdığı Azərbaycanda kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi tarixindən bəhs edən əsərlərindən əldə etdiyimiz faktiki materiallar da tədqiqatımızı zənginləşdirmişdir.

XX əsrin ikinci yarısını sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanın iqtisadi durumunun tədqiqi istiqamətində növbəti mərhələ hesab etmək olar. Həmin dövr tarixşünaslığında respublikamızın iqtisadi durumu probleminə xüsusi əsərlər həsr etmiş müəlliflərdən ilk növbədə D.H.Qüdrətovun⁵ adını qeyd etmək olar. D.H.Qüdrətovun tədqiqatlarında Azərbaycanda sovxoz təsərrüfatının inkişaf tarixi, kollektiv təsərrüfatların yaradılmasına dair məlumat verilir. Bu əsərdə yeni iqtisadi siyasətin tətbiq olunduğu ilk vaxtlardan etibarən kollektiv təsərrüfatların yaradılması məsələsinə tarixi ekskurs edilməklə əsas diqqət məhz dövlət təsərrüfatlarının təşkilinə ayrılır.

² Bünyadzadə, D. Azərbaycanın kənd təsərrüfatının yüksəldilməsi (VI Ümumazərbaycan Şuralar qurultayına məruzə, aprel, 1929). - Bakı: Azərnəşr, - 1929. - 80 s.; Bünyadzadə D. On il sosializm yolunda. - Bakı: Azərnəşr, - 1930. - 64 s.

³ Əlimirzəyev, X. Azərbaycan kəndi sosialist inqilabının hazırlanması və qələbəsi uğrunda mübarizə dövründə. - Bakı: ADU nəşriyyatı, - 1960. - 124 s.; Алимйрзев Х. Азербайджанская деревня за годы Советской власти. - Баку, - 1963,

⁴ Əliyev, X. Əlimirzəyev X. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi tarixindən. - Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, - 1957. - 274 s.

⁵ Qüdrətov, D.H. Azərbaycanda sovxoz təsərrüfatının inkişafı tarixinə dair // Azərbaycan SSR-in 40 illiyi. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, - 1960, s.242-272.

70-ci illər tarixşünaslığında bu problemə yer ayırmış müəlliflərdən biri də A.İ.Xəlilovdur⁶. Onun Azərbaycan zəhmətkeşlərinin sosializm quruculuğundakı iştirakına həsr olunmuş əsəri sovet ideoloji yanaşmasına uyğun yazılmasına baxmayaraq bizi maraqlandıran problemlərlə bağlı dəyərli məlumatların olması baxımından əhəmiyyətlidir.

Sovet dövrü tarixşünaslığında da respublikamızda sosializm quruculuğu, kənd təsərrüfatı və sənayenin vəziyyəti, yeni iqtisadi siyasətin Azərbaycan SSR-in iqtisadi durumuna təsiri kimi məsələlər ayrı-ayrı sovet tədqiqatçılarının da araşdırma obyektinə çevrilmişdi. Onlardan N.N.Metelskinin⁷, V.E.Lızlovun⁸ adlarını qeyd etmək olar. Bu müəlliflər respublikamızda həyata keçirilmiş sosializm quruculuğu məsələlərini mövcud ideoloji yanaşma baxımından təqdim etmişlər.

XX əsrin 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra Vətən tarixinin xüsusilə sovet dövrü tarixi, o cümlədən 20-ci illəri əhatə edən dövrü tədqiqatçılar tərəfindən obyektiv şəkildə yenidən yazılmağa başlanılır. Sınıf mahiyyət kəsb edən, tarixi faktların təhrif olunması və ayrı-ayrı problemlərə birtərəfli yanaşmanın xarakterik olduğu sovet dövrü tarixşünaslığından fərqli olaraq bu dövr tarixşünaslığında Birinci və İkinci respublikaların tarixinin ocağadək unudulmuş və ya üzərindən sükutla keçilmiş bir çox səhifələri xüsusi tədqiqat mövzusu kimi araşdırılmağa başlanılır.

Bu respublikaların meydana çıxma və fəaliyyətinin xarici-siyasi aspektləri, eləcə də daxili iqtisadi durumu problemləri tarixçi alimlərdən F.İbrahimli⁹, E.Məhərrəmov¹⁰, N.Məmmədov¹¹, C.Cəfərov¹² və digərlərinin tədqiqatlarında nəzərdən keçirilmişdir.

⁶ Халилов А.И.Трудящиеся Азербайджана в борьбе за осуществление кооперативно го плана В.И.Ленина . - Баку, -1970

⁷ Метельский Н.Н. X съезд РКП (б): шаг к нэпу или защита военного коммунизма?//Историческое значение НЭП-а. Сб. науч. Трудов. М.: Институт Истории СССР АН СССР, - 1990. - с.43-60

⁸Лызлов В.Е. Экономическая политика первых лет Советской власти (1017-1921 гг.). Москва: типография Университета ордена Дружбы народов им. П. Лумумбы, - 1983. - 76 с.

⁹ İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). - Bakı: Mütərcim, - 2001. - 168 s.

Tarixçi alim F.İbrahimlinin 1996-cı ildə işıq üzü görmüş “Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər” monoqrafiyası ilk növbədə bəhs olunan problemlə bağlı sovet dövrü tarixşünaslığında kök salmış ideoloji yanaşmalara tənqidi münasibət bildirməsi baxımından diqqəti cəlb edir. İkinci bir tərəfdən bu əsərdə kənddə baş verən sosial-siyasi proseslər təhlil olunmaqla baş vermiş hadisələrin elmi izahı verilir.

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru E.Məhərrəmovun Azərbaycanın 20-ci illər kənd təsərrüfatı məsələlərinin “Kommunist” qəzetinin materialları əsasında tədqiqinə həsr olunmuş monoqrafiyası Azərbaycanın təsərrüfat həyatının ayrı-ayrı sahələrinə dair faktiki materialın zənginliyi baxımından qiymətlidir. E.Məhərrəmov əsərində təkcə Kommunist qəzetinin verdiyi məlumatlarla kifayətlənməmiş, demək olar ki, problemə dair mövcud digər mənbə materiallarını da döviyyəyə daxil etmişdir.

Tarixşünaslıq icmalında Azərbaycanın neft sənayesi tədqiqatçılarından olan Ş.D.Səlimovu¹³ xüsusi ilə qeyd etmək istərdik. Onun sovet hakimiyyətinin ilk illərində (1920-1922-ci illərdə) beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan nefti məsələsinə həsr olunmuş əsərində həmin vaxtı respublika neft sənayesinin durumuna dair ilkin mənbə və tarixi ədəbiyyat məlumatlarına istinadən qiymətli məlumatlar verilir. Müəllifin Azərbaycan ilə yanaşı həm də bir sıra xarici ölkələrin mənbə və ədəbiyyatlarını tədqiqata cəlb etməsi əsərin dəyərini daha da artırır.

¹⁰ Магеррамов Е.А. Газета «Коммунист» (на азерб. языке) и вопросы восстановления сельского хозяйства Азербайджанской ССР (1921-1928 гг.). – Баку: Хурлан, - 2004. - 344 с.

¹¹ Məmmədov N.Z. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin kollektivləşmə siyasətinə müasir baxış. Bakı Universitetinin “Xəbərlər”i. Humanitar elmlər seriyası. – 2012. №1, - s. 99-105.

¹² Cəfərov C.M. Azərbaycan kəndi kollektivləşmə illərində (1920-ci illərin sonu – 30-cu illər). Bakı: Elm, - 2008. 300 s.; Cəfərov C.M. Azərbaycan tarixinin XX əsrin 20-40-cı illərinin tarixşünaslığı. Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. - 2008, №3, - s. 111-118

¹³ Səlimov Ş.D. Azərbaycan nefti beynəlxalq münasibətlərdə (1920-1922-ci illər). –Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. - 2005.- 160 s.

M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərində¹⁴ Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işğalı ilə yanaşı bolşevik hakimiyyətin ilk dönəmində respublikadakı acınacaqlı iqtisadi durum, yeni hakimiyyətin Azərbaycanda həyata keçirdiyi eksperiment xarakterli tədbirlərdən bəhs olunur.

Tarixşünaslıqla bağlı deyilənləri yekunlaşdıraraq, növbəti dəfə vurğulamaq istərdik ki, adları çəkilənə əsərlər bizi maraqlandıran problemin – 1920-1927-ci illərdə Azərbaycan SSR-nin iqtisadi vəziyyəti haqqında məlumatların təqdim edilməsi baxımından diqqətəlayiqdir. Təqdim olunan əsərdə bu sahədə mövcud olan boşluğu qismən də olsa doldurmağa cəhd edilmişdir.

Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazası: Dissertasiyanın tədqiqi zamanı mövzunun öyrənilmə dərəcəsinə sadaladığımız çoxsaylı tarixi ədəbiyyatla yanaşı zəngin mənbə materiallarından da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat zamanı müraciət etdiyimiz arxiv materiallarından ilk növbədə Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin fondlarından əldə etdiyimiz sənədləri qeyd etmək olar. Həmin arxivin 27 (Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı), 379 (Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi), 410 (Azərbaycan İnqilab Komitəsi), eləcə də 52, 61, 391 və 411 sayılı fondlarından Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində mövcud iqtisadi durum, təsərrüfat həyatının ayrı-ayrı sahələrinin dirçəldilməsi məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər və digər məsələlərlə bağlı zəngin faktiki material tədqiqata daxil edilmişdir.

Azərbaycan SSR-in iqtisadi durumu ilə bağlı zəngin faktiki material əldə etdiyimiz arxivlərdən biri də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxividir. Bu arxivin fondlarından əldə olunmuş materiallar Azərbaycan SSR-də təsərrüfat həyatının müxtəlif sahələrində mövcud olan tənəzzülün aradan qaldırılması məqsədilə partiya-hakimiyyət orqanlarının həyata keçirdikləri tədbirlər, ali partiya rəhbərliyinin direktivlərində bu məsələlərin qoyuluşu kimi çəşidli məsələləri əhatə edir.

¹⁴Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Ərəb qrafikasından transliterasiya edən, qeydlərin və lüğətin müəllifi Asif Rüstəmov. – Bakı: Elm, - 1990. - 116 s.; Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin şərqi siyasəti. – Bakı: Sabah, - 1994. - 132 s.

Tədqiqat zamanı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivindən əldə etdiyimiz materalların dissertasiyaya daxil edilməsi tədqiqatımızı daha da zənginləşdirmişdir. Bu arxivin fondlarında saxlanılan materalların müxtəlif vaxtlarda institut əməkdaşları tərəfindən keçmiş SSRİ məkanındakı ayrı-ayrı arxivlərdən toplanması onun əhəmiyyətini daha da artırır.

XX əsrin 20-ci illərdə işıq üzü görmüş dövrü mətbuat materialları da tədqiqat zamanı müraciət etdiyimiz mənbələrin digər bir qrupunu təşkil edir. Onların içərisindən ilk növbədə “Kommunist”¹⁵, “Bakinskiy raboçiy”¹⁶ qəzetlərini göstərmək olar.

Mövzunun araşdırılmasında mənbə xarakterli statistik məlumatlar verən məcmuələrdən¹⁷ də istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan SSR-in iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin durumu seçilmiş tədqiqat mövzusunun obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti olaraq bolşevik hakimiyyətinin həyata keçirdiyi ilk tədbirlərin, yoxsul komitələrinin yaradılması, Hərbi kommunizm siyasəti və Yeni İqtisadi Siyasətin Azərbaycanın iqtisadi həyatına təsiri məsələlərinin araşdırılması çıxış edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi mövcud sənədlər, tarixi ədəbiyyat və digər mənbə məlumatları əsasında Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti, bolşevik hakimiyyətinin iqtisadi siyasəti, eləcə də Azərbaycanın bəhs olunan dövrətəsərrüfat həyatının ayrı-ayrı sahələrini ətraflı və əhatəli şəkildə araşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqat işində aşağıdakı konkret vəzifələr qarşıya qoyulmuş və onların həllinə cəhd göstərilmişdir:

¹⁵ «Коммунист» газета, 1920, 12 мая, №9

¹⁶ «Бакинский рабочий»газета, 1923, 27-28 апрел, №91-92

¹⁷ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. Баку: Издание Министерства Призрения. - 1920, - 64 с.; Азербайджан в цифрах. Краткий статистический сборник. Баку: Азербайджанское государственное издательство. - 1964. - 302 с.

- Azərbaycanın sovet Rusiyası tərəfindən işğalından sonra respublikamızdakı siyasi durumun ümumi mənzərəsini vermək;
- İşğalın ilk aylarında Azərbaycanın üzləşdiyi təsərrüfat dağıntılığının səbəblərini üzə çıxarmaq;
- Sovet Rusiyasının Azərbaycanla bağlı planlarını, bu planların həyata keçirilməsində yerli kommunistlərlə ittifaqının bir sıra məqamlarını aydınlaşdırmaq;
- Sovet hakimiyyətinin ilk vaxtlarında Azərbaycan iqtisadiyyatının düşdüyü xaos və tənəzzül vəziyyətində mərkəzi hakimiyyətin yerlərdəki ordu və müvəqqəti hakimiyyət orqanlarının yeri məsələsini araşdırmaq;
- Sovet hakimiyyətinin Azərbaycana münasibətdəki işğalçılıq siyasətinin respublikamızın iqtisadi durumuna təsirini açıqlamaq;
- Yeni İqtisadi Siyasətin Azərbaycanın təsərrüfat həyatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına göstərdiyi təsirini araşdırmaq.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyanın tədqiqi zamanı seçilmiş tarixi müqayisəli təhlil metodu və tarixə obyektiv yanaşma üsulu qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün əsas kimi götürülmüşdür.

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti probleminin tədqiqi zamanı tarixi sənədlər, mövcud elmi ədəbiyyat araşdırılmış, müqayisəli surətdə təhlil edilmiş və elmi-məntiqi nəticələr çıxarılmışdır. Bu araşdırmalar nəticəsində əldə edilən məntiqi qənaətlər, onların təhlili sovet Rusiyasının Azərbaycanla bağlı iqtisadi siyasətinin mahiyyətini daha dolğun anlamağa və izah etməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyini şərtləndirən əsas cəhətlər aşağıdakılardır.

- İlk dəfə olaraq Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti problemi ayrıca tədqiqat obyektinə kimi seçilmişdir;
- Tədqiqat işində Azərbaycanın iqtisadi durumu ilə bağlı bəzi arxiv sənədləri və mənbə xarakterli materiallar ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir;
- Tədqiqata respublika iqtisadiyyatı üzərində totalitar idarə rejiminin bərqərar edilməsi ilə bağlı yeni faktlar daxil edilmişdir;
- Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanın iqtisadi potensialının talan edilməsi, Rusiyaya təbə edilməsi ilk dəfə tədqiq edilmişdir;

– Mərkəzi bolşevik hakimiyyətinin nümayəndələri olan S.Orjenikidze, S.M.Kirov və başqalarının Azərbaycandakı siyasətlərinin xüsusi mürtəcə xarakteri üzə çıxarılmışdır;

– Azərbaycanda həyata keçirilmiş ucdantutma milliləşdirmə kompaniyasında Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin solçu qanadının, əsasən də Sərkisin, sonra da Mirzoyanın başçılıq etdiyi Bakı Komitəsinin yeri göstərilməklə bu siyasətin xüsusi mürtəcə xarakteri üzə çıxarılmışdır;

– Tədqiqat nəticəsində mənbə məlumatları əsasında hərbi kommunizm siyasəti sahəsində Azərbaycanda həyata keçirilmiş təddirlərin bəzi özünəməxsus xüsusiyyətləri müəyyən olunmuşdur;

– Tədqiqat zamanı müəyyən olunmuşdur ki, bolşevik hakimiyyətinin Azərbaycanla bağlı müstəmləkəçi iqtisadi siyasətinin konturları hələ işğaldan xeyli əvvəl cızılmışdı.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işində aşağıdakı müddəalar müdafiyyəyə çıxarılmışdır:

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyini tanımayan sovet Rusiyası 1920-ci ilin baharında sovet hakimiyyətinin Şimali Qafqazda denikinçilərə qarşı apardığı əməliyyatlarda əldə etdiyi uğurlardan sonra faktiki olaraq Azərbaycana qarşı gündəmdə saxladığı təcavüz planının kerçəkləşdirilməsinə başlayır.

- Aprel çevrilişindən sonra respublikada rəsmi ali hakimiyyət orqanı kimi, Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi və onun icra orqanı olan Xalq Komissarları Şurası çıxış etsə də, uzun müddət paytaxtda və yerlərdə real hakimiyyət XI Ordu və onun Xüsusi Şöbəsinin əlində cəmləmişdi. Bu da Azərbaycanda siyasi və iqtisadi vəziyyətə mənfi təsir göstərən əsas faktor kimi çıxış etmişdir.

- Azərbaycanda sovet üsul-idarəsinin tətbiqi ilə yeni hakimiyyət yerli sovet hakimiyyət orqanlarının qurulması və ayrı-ayrı sahələrin milliləşdirilməsi kimi icbari sosial-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlayır.

- Sovetləşmənin ilk dönəmindən böhran içərisində olan Azərbaycan iqtisadiyyatını sovetləşmədən sönənəzzülün burulğanından xilas etmək yeni hakimiyyətin qarşısında duran vacib məsələlərdən bir idi. ra ilk dövrdə ağır böhranın burulğanında idi. Vəziyyətin fəlakətliyini dərk

edən ali partiya-dövlət rəhbərliyi tərəfindən bu istiqamətdə müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdi.

- Hərbi kommunizm siyasətinin tətbiqi daxili sosial-iqtisadi tənəzzülü və gərginliyi daha da dərinləşdirdi. Öz imkanları hesabına yaranmış böhran vəziyyətindən çıxmağın mümkün olmayacağını anlayan sovet hakimiyyəti məhsuldar qüvvələrin bərpası və inkişafı üçün müəyyən mərhələdə burjuaziyadan istifadə etmək məcburiyyətində qalmışdır. Məhz bununla bağlı olaraq Yeni iqtisadi siyasətin həyata keçirilmişdir.

- Yeni İqtisadi Siyasət dövründə Azərbaycan SSR-in təsərrüfat həyatında canlanma və yüksəliş baş verir.

- İşğalın ilk dönəmində dərin böhran içərisində olan Azərbaycanın iqtisadi həyatının bütün sahələrində, o cümlədən başlıca olaraq sənaye və kənd-təsərrüfatında həyata keçirilmiş müxtəlif tədbirlərlə artıq 1927-ci ilə kimi xalq təsərrüfatının bərpası istiqamətində mühüm əhəmiyyətli dəyişikliklərə nail olunmuşdu.

- 1927-ci ildə Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XV qurultayında sosializm quruculuğu məsələlərinin həll edilməsi, iqtisadiyyatın planlı təşkilinin genişləndirilməsi, şəhər və kənddə burjuakapitalist ünsürlərinə qarşı fəal mübarizəni həyata keçirmək məqsədilə yeni iqtisadi siyasətin yenidən qurulmasının qərara alınması ilə iqtisadi münasibətlərdə yeni mərhələyə, yavaş-yavaş yeni iqtisadi siyasətdən imtina edilməsinə keçid baş verir.

- Yeni İqtisadi Siyasət işçilərin maddi vəziyyətini yaxşılaşdırsa da istehsalın dərinliyinə nüfuz edə bilmir. Artıq 1927-ci ildə sosial problemlər kəskinləşir, ərzaqla təminatda çətinliklər meydana gəlir. 1928-ci ildə bazarın funksiyasını nizamlamağı öz üzərinə götürmüş bürokratik inzibati-idarə aparatı formalaşır, əhalinin ərzaqla təmin olunması məqsədilə kartoçka sistemi tətbiq olunmağa başlanılır. Tədqiqatın yuxarı xronoloji çərçivəsinin 1927-ci illər məhdudlaşdırılması məhz bu sadalanan amillərlə bağlıdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ilk növbədə ondan ibarətdir ki, tədqiqat işində gətirilən faktiki material və ümumiləşdirmələrdən, bu materiallardan əldə olunmuş elmi nəticələrdən Azərbaycan tarixinə dair ümumiləşdirici əsərlərin, Azərbaycan tarixi üzrə dərslərin hazırlanmasında, eləcə də

respublikamızın iqtisadi inkişaf konsepsiyasının müəyyən olunmasında istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiya Sumqayıt Dövlət Universiteti “Azərbaycan və Şərqi Avropa xalqları tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları, başlıca nəticələri müəllifin bu problemlə bağlı nəşr etdirdiyi elmi məqalələrində, həmçinin respublikamızda keçirilən, eləcə də beynəlxalq elmi-praktik konfranslardakı çıxışlarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Azərbaycan və Şərqi Avropa xalqları tarixi” kafedrası.

Dissertasiyanın ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 17 səhifə, birinci fəslə 47 səhifə, ikinci fəslə 38 səhifə, üçüncü fəslə 23 səhifə, nəticə hissəsi 7 səhifə, ədəbiyyat hissəsi 14 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işi ümumilikdə 146 səhifə, Dissertasiya işinin ümumi həcmi 236 min 669 işarədir.

II. DISSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**GİRİŞ**” hissəsinə dissertasiya mövzusunun aktual olduğunu göstərən faktlar daxil olunmuş, həmçinin mənbə və ədəbiyyatlar təhlil edilmiş, dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri, xronoloji çərçivəsi, nəzəri-metodoloji əsası və praktiki əhəmiyyəti haqqında məlumat verilərək burda əsas elmi yeniliklərin qısa xülasəsi əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın birinci fəslı “**Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində iqtisadi vəziyyət**” adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. Birinci fəslin ilk yarımfəslı “**Azərbaycanın sovet Rusiyası tərəfindən işğalı**” adlanır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə düşmən mövqeyi nümayiş etdirən sovet Rusiyası nəinki onun müstəqilliyini heç zaman tanımamış, əksinə bir an belə onun müstəqilliyinə təcavüz etmək niyyətindən vaz keçməmişdi. Bu məqsədlə daxildə sabitliyin pozulması məqsədilə Qarabağda erməni qiyamları təşkil etmək, güclü casus şəbəkəsi təşkil etmək nəzərdə tutulmuşdu. Bununla bərabər eyni vaxtda hərbi təcavüz üçün ciddi hazırlıqlar görülürdü. Artıq bir ay sonra, aprelin sonlarında Azərbaycanın şimal sərhədində Qırmızı Ordunun xeyli hissəsi toplaşmışdı ¹⁸. 1920-ci ilin martın sonlarından Bakının tutulması məqsədilə hərbi əməliyyatlara hazırlıq işlərinə başlanılmışdı.

Belə ki, aprelin 21-də Tuxaçevski, Orconikidze, Zaxarovdan ibarət Qafqaz cəbhəsi komandanlığı 490 saylı direktivlə XI Orduya aprelin 27-də Azərbaycan sərhədini keçərək, Bakı quberniyasını ələ keçirmək əmrini verdi. İki gün sonra bu direktivə düzəliş edilərək ordunun son vəzifəsi kimi Bakı ilə yanaşı bütünlükdə Azərbaycanın ələ keçirilməsi qarşıya qoyulmuşdu ¹⁹. Aprel çevrilişindən sonra respublikada rəsmi ali hakimiyyət orqanı, qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi, onun icra orqanı isə Xalq Komissarları Şurası idi. H.Həsənov N.Nərimanov haqqında monoqrafiyasında qeyd edir ki, “Sovet

¹⁸Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия(Документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998, с.374-375

¹⁹Лызлов В.Е. Экономическая политика первых лет Советской власти (1017-1921 гг.). М., типография Университета ордена Дружбы народов им. П. Лумумбы, 1983, с. 19

Azərbaycanında hakimiyyətdə N.Nərimanovun başçılıq etdiyi Müvəqqəti İnkilab Komitəsi və Xalq Komissarları Soveti olsa da, qısa bir müddətdən sonra hökmranlıq Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin əlinə keçmişdir... Azərbaycanda məhz Kommunist Partiyası 1920-ci ildən 1930-cu illərin ortalarına qədər rusların və ermənilərin əlində idi”²⁰. F.İbrahimli aprel çevrilişindən sonra Azərbaycanda hakimiyyətə gəlmiş bolşevik partiyası daxilində qüvvələri 4 qruplaşmaya bölür: mərkəzin xəttini həyata keçirən Moskvapərəst kommunistlər, milli-intiqam hissi ilə fəaliyyət göstərən erməni kommunistləri, “beynəlmiləlçi” azərbaycanlı bolşeviklər və milli baxışlı kommunistlər ²¹.

Dissertasiyanın ikinci yarımfəslisi **“Sovet üsul-idarəsinin Azərbaycana tətbiq etdiyi ilk icbari-sosial tədbirlər”** adlanır. Aprel çevrilişinin ardından bolşevik rejimi dərhal cəza orqanlarının təşkilinə başlayır. Artıq aprelin 29-da məşum Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası (FK; rusca ÇK) təşkil edilsə də, ilk müddət kafi kadr tərkibinə malik olmadığından XI Ordunun Xüsusi şöbəsi ilə birgə fəaliyyət göstərirdi. Başında qəddarlığı ilə şöhrət qazanmış Pankratovun durduğu bu qurum ordu sıralarında yeni rejim əleyhdarlarına qarşı mübarizə məqsədilə yaradılsa da, Azərbaycan ərazisində olarkən öz səlahiyyətlərini xeyli aşaraq, hətta formal ali hakimiyyət – İnkilab komitəsi ilə belə hesablaşmırdı. Yalnız Nərimanovun Bakıya gəlişindən sonra Xüsusi şöbənin özbaşınalıqları bir qədər səngidi (özü də dərhal yox, müəyyən zamandan sonra), beləki Nərimanov İnkilab komitəsinin sanksiyası olmadan güllələnməyə qarşı çıxmışdı.

Azərbaycanda partiya-dövlət adlanan fəvqəlstrukturun quruculuğuna dərhal başlanılmışdı. Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası rəsmən 1920-ci ilin fevralında elan olunsa da, onun strukturlaşmasına yalnız sovetləşmədən sonra girişildi. 1920-ci ilin iyulunda Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi və Təşkilat Bürosu yaradıldı, müxtəlif şöbələr təşkil edildi, Mərkəzi Komitə katibi vəzifəsi təsis olundu. Siyasi Büroya

²⁰ Həsənov H. Nəriman Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti. Bakı: Elm, 2005, s. 87

²¹ İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı: Mütərcim, 2001, s. 83

N.Nərimanov, V.İ.Naneyşvili, M.D.Hüseynov, A.İ.Mikoyan, V.Lominadze, Təşkilat Bürosuna Sarkis (S.A.Danielyan), V.F.Sturua, D.X.Bünyadzadə, Ə.H.Qarayev seçildi²².

Azərbaycanda partiyanın Bakı Komitəsinin strukturları daha erkən formalaşmışdı. Bu ondan irəli gəlirdi ki, faktiki olaraq sovet çevrilişinə kimi Bakı rayonu istisna olmaqla bolşeviklər Azərbaycan qəzalarında mütəşəkkil qüvvəni təmsil etmirdilər. Bakı və mədənlər isə nəinki Qafqazın, ümumiyyətlə Rusiyanın zəngin inqilabi ənənələrə malik sənaye mərkəzlərindən biri idi. Bu səbəbdən idi ki, aprel çevrilişindən bir həftə sonra – mayın 5-6-da I Ümumbakı partiya konfransı çağırılmışdı. O şəhər partiya təşkilatının vəzifələrini müəyyənləşdirmiş, Sərkis başda olmaqla Bakı Komitəsinə seçmişdi. İyulun sonlarına kimi sadəcə kağız üzərində mövcud olan Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin funksiyasını Bakı Komitəsi icra edirdi ki, onun da Bürosunda qeyri-azərbaycanlılar (Sərkis, Mikoyan, Naneyşvili, L.Qoqoberidze, V.Lominadze, V.Yeçorov, N.Tyuxtenov və b.) mütləq çoxluq təşkil edirdilər. Bu şəxslər Bakının Azərbaycanın bir hissəsi, paytaxtı olması faktını heç vəchlə həzm edə bilmirdilər. Bakının o zamankı etnik tərkibi də bu cür cəhdlərə münbit zəmin verirdi: şəhərdə azərbaycanlılar və digər müsəlmanlar əhalinin 48,8%-ni, ermənilər 19%-ni, ruslar 26%-ni təşkil edirdi²³. Azərbaycanda sovet quruculuğu və sosialist islahatları ümumən Rusiya təcrübəsi və nümunəsi üzrə aparılırdı. Həqiqətən də son dövrün tədqiqatları sübut edir ki, Azərbaycan kəndlisi hökumətin hətta onun həyati maraqlarına cavab verən bəzi tədbirlərini belə (məsələn, mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi) etimadsızlıqla qarşılayırdı. Kəndlilərin, Rusiyadan fərqli olaraq, mülkədar torpaqlarını İslam dininin, şəriətin qayda və tələblərinə uyğun gəlməməsi, həmin torpaqların haram olması mülahizəsi ilə almaqdan imtina etməsi nadir hal deyildi²⁴. Uzun müddət xalq torpaq komissarı vəzifəsində çalışmış D.Bünyadzadənin VI Ümumazərbaycan Şuralar qurultayına təqdim etdiyi

²² Bayramova R.M. Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf və daxili-siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər). - Bakı: Elm, - 2007, - s. 46

²³ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. - Баку: Издание Министерства Призрения, - 1920, - с. 51

²⁴ İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı: Mütərcim, - 2001. - s. 26

məruzədə (aprel 1929) bu durum belə təsvir olunurdu: “Azərbaycan kəndi o dərəcə geridədir ki, inqilabın ilk illərində mülkədarlar və bəylərdən torpağı alıb yoxsullara verdiyimiz zaman çox yerdə kənd yoxsulları şəriətə əsaslanaraq, torpağı almaq istəmirdilər, və guya ki, Quranın qadağan etdiyini söyləyirdilər... Mən yoxsulun, muzdurun əlinə kürək alaraq, “ağam öldürüldükdən sonra mənə də yaşamaq lazım deyil” deyə başına vurduğunu görmüşəm”²⁵.

Dissertasiyanın üçüncü yarımfəslisi **“Azərbaycanda hərbi kommunizm siyasəti”** adlanır. Azərbaycan iqtisadiyyatı sovetləşmədən sonra ilk dövrdə ağır böhranın burulğanında idi. Əslində iqtisadiyyatda böhran halları Birinci Dünya müharibəsi ilə meydana çıxmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hökumətin böhrandan çıxmaq istiqamətində atdığı addımlar bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən arzu olunan nəticəni vermədi. 1920-ci ilin aprelin sonlarında Azərbaycanın təkrar işğalı, qoşunların azğınlığı ölkədə böhranı daha da dərinləşdirmiş, əhəlinin sosial-iqtisadi vəziyyətini dözülməz həddə gətirib çıxarmışdı. Vəziyyəti ağırlaşdıran amillərdən biri də hərbi kommunizm siyasəti idi. Vətəndaş müharibəsi illərində Sovet hakimiyyətinin yeritdiyi iqtisadi siyasət tarixi ədəbiyyatda “Hərbi kommunizm” adlanır. Geniş kəndli kütləsi ərzaq sapalağının ləğvini və öz məhsulunun artığından sərbəst surətdə yararlanmaq istəyirdi. Vəziyyətin fəlakətliliyi ali partiya-dövlət rəhbərliyi tərəfindən də dərk edilirdi. 1921-ci ilin fevralında olmuş Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının II qurultayı neft sənayesinin və kənd təsərrüfatının bərpasına dair bəzi tədbirləri müəyyən etdi²⁶. Fəqət bu tədbirlər yarımçıq xarakter daşıyırdı, beləki yürüdülməz iqtisadi siyasət – “hərbi kommunizm”-in əsaslarına toxunmurdu. F.İbrahimlinin yazdığı kimi, davam edən hərbi kommunizm siyasətini dayandırmaq respublika rəhbərliyinin iqtisadi və siyasi gücündən kənarı idi²⁷.

²⁵ Bünyadzadə D. Azərbaycanın kənd təsərrüfatının yüksəldilməsi (VI Ümumazərbaycan Şuralar qurultayına məruzə, aprel, 1929). Bakı: Azərneşr, - 1929. - s.4

²⁶ Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, - 1964. - s. 372

²⁷ Cəfərov C.M. 1920-1930-cu illərdə kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi prosesi Azərbaycan reallığında. Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. – 2008. №4, - s.60

Hərbi kommunizm sisteminin mahiyyəti sənaye sahəsində idarəçiliyin son dərəcə mərkəzləşdirilməsi və sürətli tempə onun milliləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı sahəsində əmək haqqının naturallaşması və əməkçilərin dərəcələr üzrə bərabərləşdirilməsi, eləcə də xüsusi ticarətin qadağan edilməsi və əməyin hərbişdirilməsi təşkil edir. Tədqiqatçılar hərbi kommunizm sisteminin inkişafında hərbi kommunizmin ilk elementlərinin meydana gəldiyi, 1918-ci ilin yayından 1919-cu ilin əvvəllərinə kimi olan dövrü əhatə etmiş birinci, hərbi kommunizm isteminin bərqərar olduğu, 1919-cu ili əhatə edən ikinci və bu sistemin çiçəkləndiyi 1920-ci ili əhatə etmiş üçüncü mərhələni qeyd edirlər²⁸.

Azərbaycanda “hərbi kommunizm” siyasətinə dair tədbirlər artıq iyulun 12-də verilmiş “Məhsul yığımı haqqında” dekretdə var idi: orada “bütün məhsul hal-hazırkı təsərrüfatın tələbatlarını ödəmək üçün zəruri miqdar tutulduqdan sonra yerli ərzaq orqanlarına təhvil verilir” maddəsi əslində ərzaq sapalağına yol açır²⁹. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi və Təşkilat büroları 1920-ci ilin iyulun 28-də kəndə ərzaqla bağlı dəstələrin göndərilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Avqustun 23-də yuxarıda bəhs etdiyimiz taxıl inhisarı haqqında dekret qəbul olundu. Nəhayət, sentyabrın sonlarında ərzaq sapalağı, ümumi əmək mükəlləfiyyəti tətbiq edildi. Yeri gəlmişkən, ərzaq sapalağı aşağıdakı qaydada tətbiq olunurdu. Hər inzibati vahid, hər bir kənd icması dövlətə əvvəlcədən müəyyən edilmiş miqdarda taxıl və digər məhsul növləri təhvil verməli idi. Tədarükə icma cavabdehlik daşıyırdı. Yalnız tədarük tam yerinə yetirildikdən sonra hökumət kəndliyə sənaye mallarını əldə etmək hüququnu verən qəbz təqdim edirdi. Kəndlilərdən tədarük olunan məhsulun haqqı daimi inflyasiyaya məruz qalan pulla ödənilirdi ki, bu da onların öz təsərrüfatlarını inkişaf etdirmək həvəsindən qoyurdu. Ərzaq sapalağına və zəruri malların qıtlığına kəndli əkin sahələrini azaltmaqla və natural təsərrüfata qayıtmaqla cavab verirdi³⁰.

²⁸Лызлов В.Е. Экономическая политика первых лет Советской власти (1017-1921 гг.). М., типография Университета ордена Дружбы народов им. П. Лумумбы, - 1983.- с. 74

²⁹Декреты Азревкома. Баку: Азернешр, 1989, с. 130

³⁰Верт Н. История советского государства, 1900-1991. Пер. с французского, 2-е изд. - Москва: Инфра-М, Издательство «Весь Мир», 1998, - с. 137-138

1920-ci ilin sonu-1921-ci ilin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanda hərbi kommunizmlə bağlı tətbiq olunmuş tədbirlərdə qismən yumşalma müşahidə olunmağa başlanılır. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1920-ci il 27 noyabr tarixli plenumu bəzi qəzalarda ərzaq sapalağının ləğv edilməsi barədə qərar qəbul edir³¹. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, hökumətin məcburən atdığı addım olmaqla məqsəd yaranmış son dərəcə kəskin iqtisadi-siyasi vəziyyətdən çıxmaq üçün zəmin hazırlamaq, kəndlinin öz əməyinə olan maddi-marağının artırılmasına nail olmaq idi.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**1921-1925-ci illərdə Azərbaycan SSRİ-nin iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklər**” adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir. İkinci fəslin ilk yarım fəsli “**Yeni iqtisadi siyasət və onun Azərbaycan SSR-nin iqtisadi vəziyyətinə təsiri**” adlanır. Sovet hakimiyyətinə qarşı ilk günlərdən baş vermiş üsyan və çıxışlar yeni rejim üçün yetərlincə hiss olunacaq həyəcan siqnalları rolunu oynayır. O dövrdə sovet dövlətinin qarşısında iki seçim dururdu: ya artıq yeni hərbi-siyasi şəraitə cavab verməyən hərbi kommunizm kursunu davam etdirmək, bununla da həm əhalinin mütləq əksəriyyətini təşkil edən kəndlilərlə permanent savaşıq durumunda olmaq, həm də ölkənin düşdüyü fəlakətli iqtisadi vəziyyətə seyrçi qalmaq; ya da kəndlini həvəsləndirməyi və sərbəst iqtisadiyyata xas bəzi digər tədbirləri ehtiva edən yeni sosial-iqtisadi kursa rəvac verməklə ölkənin təsərrüfat həyatını canlandırmaq. Bəlli olduğu kimi, Lenin rəhbərliyi vəziyyəti adekvat dəyərləndirərək, öz seçimini ikinci strategiya üzərində etmişdi.

1921-ci ilin martın 8-16-da olmuş Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının X qurultayı hərbi kommunizmdən “Yeni İqtisadi Siyasətə” (YİS) dönüşü müəyyən etməklə əlamətdar oldu. Qurultay Leninin məruzəsi əsasında ərzaq sapalağının vergi ilə əvəzlənməsi haqqında qərar qəbul etdi. Ərzaq vergisinin miqdarı ərzaq sapalağından az idi və onu ödədikdən sonra kəndli qalan məhsulunu azad surətdə sata bilərdi. Leninin fikrincə yeni iqtisadi siyasət sosializm quruluşunun bazisini təşkil etməli idi. Lenin düzgün olaraq belə bir fikrə gəlmişdi ki, istehsalçını öz

³¹ Дилбазов А.К. Роль союза рабочего класса и крестьянства в восстановлении народного хозяйства Аз. ССР в первые годы Советской власти (1920-1923 гг.).- Баку: АҚД, - 1959, с.10

əməyinin məhsuldarlığında maraqlı etmək üçün onu torpağa təhkim olunmaqdan azad etmək lazımdır³².

Yeni iqtisadi siyasətlə bağlı M.Ə.Rəsulzadənin fikirlərindən bəlli olur ki, bolşevik hakimiyyəti bu tədbirə heç də ölkəni düşmüş dərin iqtisadi böhran vəziyyətindən çıxarmaq, kəndlini ağır durumdan xilas etmək məqsədilə deyil, yüksəlməkdə olan kəndli narazılığının qarşısını almaq niyyətilə atmış olduğu addımdır. O bu barədə yazır ki, kəndli əkdini əvəzlə hökumətə vermək nizamına qarşı üsyan edincə Lenin “Yeni İqtisadi Siyasət”ə keçməyi zəruri bildi³³.

Azərbaycanda yeni iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələlər Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin aprelin 9-10-da olmuş plenumunda müzakirə edilmişdi. Plenumda xalq ərzaq komissarı Q.Musabəyov ərzaq siyasəti haqqında böyük məruzə ilə çıxış etdi³⁴. O, Azərbaycanın hələ çarizm dövründə ildə 30-35 milyon pud taxıl yetişdirdiyini və 5-7 milyon pud kənddən gətirdiyini, habelə o dövrdə tarlaların təqribən 30-40%-nin əkilmədiyi faktına istinadən Azərbaycanda ərzaq vergisinin tətbiqini qeyri-məqsədəuyğun hesab edirdi və bütün respublika miqyasında azad ticarətin daxil edilməsinə çağırırdı. 1922-ci ilin martın 5-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin III sessiyası ərzaq vergisi haqqında qanun qəbul etdi. Qanun verginin ortabablardan, yoxsullardan və habelə təbii fəlakətlərdən zərər görənlərdən faiz hesabının əksiltmək yolu ilə mütərəqqi formasını təsbit edir, habelə ərzaq vergisinin miqdarını, növünü, ekvivalentlər cədvəlini müəyyənləşdirirdi³⁵.

Göründüyü kimi yeni iqtisadi siyasətin Azərbaycan SSR-də kəndlinin acınacaqlı durumu nəzərə alınaraq müəyyən istisnalar nəzərdə tutulmuşdu. Fikrimizcə bu bolşevik hakimiyyətinin Azərbaycan

³² Нугаева Г.А. Деятельность государственных и профсоюзных органов по модернизации Владимирской стекольной промышленности (20 - 30-е годы XX века). АКД. – Владимир, - 2006, с. 4

³³ Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin şərq siyasəti. - Bakı: Sabah, - 1994. - s.11

³⁴ Мусабеков Г. Избранные статьи и речи. В двух томах. Т. I (1920-1927). - Баку: Издательство АН Азерб. ССР, - 1960. - с. 18-24

³⁵ Протоколы заседаний третьей сессии пленума Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета Советов Раб., Крест., Красноарм. и Матрос. Депутатов (3-5 марта 1922 г.). Баку: Издание АзЦИК, - 1922. - с. 65-66

kəndlisinə münasibətdəki humanist siyasətin nəticəsi deyil, sadəcə olaraq yığılmış sosial ziddiyyətlərin qismən də olsa yumşaldılması məqsədinə hesablanmış addım idi.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslə **“Yeni İqtisadi Siyasət dövründə Azərbaycan SSR-nin təsərrüfat həyatında baş verən dəyişikliklər”** adlanır. Yeni iqtisadi siyasət çərçivəsində atılan addımlar kəndliyə öz təsərrüfatını inkişaf etdirməyə həvəs yaradırdı ki, bu da artıq 1922-ci ilin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın kənd təsərrüfatında ilk bəhrələrini verməyə başladı. Hər şeydən öncə, əkin sahələrində azalma dayandırılmış, müəyyən artıma nail olunmuşdu: Xalq Torpaq Komissarı D.Bünyadzadənin qeyd etdiyinə görə Azərbaycanda becərilən əkin sahələri 1914-cü ildə 730000 desyatin, 1917-ci ildə 661000 desyatin təşkil edirdisə, 1921-ci ildə bu göstərici 480000 desyatin, 1922-ci ildə 670000 desyatin, 1923-cü ildə isə 787000 desyatin, 1924-cü ildə 899.000 desyatin 1925-ci ildə isə 960.000 desyatin təşkil etmişdi³⁶. Yeni iqtisadi siyasət çərçivəsində Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurası (AXTŞ) aparatı yenidən quruldu. Onun tabeliyindəki 60-a qədər dəri emalı, kimya, poliqrafiya, metal məmulatı, toxuculuq, tikiş, ipəkçilik, dağ-mədən sənayesi müəssisələri icarəyə verildi. Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurasının sərəncamında ən iri müəssisələr qalırdı ki, onlarda da kollegiallıq ləğv edilir və təkbaşına rəhbərlik prinsipi daxil edilirdi³⁷.

Yeni iqtisadi siyasət kənd təsərrüfatında müəyyən dəyişikliklərə səbəb oldu. Hər şeydən öncə taxıl bitkilərinin əkin sahələri artır, pambıqçılıq demək olar ki, bərpa edilir. Meliorasiya işləri genişlənir, əkinçilik mexanikləşdirilir. Kəndlilərin əsasən də əksəriyyəti ortabablar olmaqla yaşayış səviyyəsi artır. Bununla belə 1921-ci ildə də neft sənayesində tənəzzül davam etməkdə idi. 1921-ci ilin əvvəllərində neft sənayesi fəhlələrinin payokunun bir qədər yaxşılaşdırılması və bəzi digər tədbirlər sayəsində neft sənayesində müəyyən irəliləyişə nail olunsa da, yaya doğru vəziyyət, qeyd etdiyimiz kimi, yenidən pisləşmişdi: iyulda qazma və neftçixarma kəskin həddə düşmüşdü. O dövrün statistlərinin də

³⁶Məmmədov N.Z. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin kollektivləşmə siyasətinə müasir baxış. Bakı Universitetinin “Xəbərlər”i. Humanitar elmlər seriyası, - 2012, №1, - s.101

³⁷ Мусабеков Г. Избранные статьи и речи. В двух томах. Т. I (1920-1927). - Баку: Издательство АН Азерб. ССР, - 1960. - с.54

qeyd etdiyi kimi, “ən zəruri materialların və nəqliyyatın yoxluğu və əmək intizamının ümumi düşüşü şəraitində ac, geyimsiz fəhlələrin yalnız “yaradıcı entuziazmına” bel bağlamaq doğru olmazdı”³⁸.

Yeni iqtisadi siyasətin başlıca nəticəsi şəhərlə kənd arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, ölkə əhalisinin kooperasiyalarda birləşməsi, elektrifikasişdırma sayəsində sənayenin inkişafı, təsərrüfat həyatının bütün sahələrində təsərrüfat hesabına keçilməsi nəticəsində işçilərin öz əməyinə marağının artması, dövlət idarəçilik sisteminin təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatda sərt inzibati-amirlik üsullarından imtina edilməsi olur. Ərzaq probleminin tədricən həlli şəhərlərin dirçəlməsinə, orada əhalinin artımına, əhalinin şəhərlərə miqrasiyasının sürətlənməsinə səbəb olur. Yeni iqtisadi siyasət çərçivəsində atılan addımlar kəndliyə öz təsərrüfatını inkişaf etdirməyə həvəs yaradırdı ki, bu da artıq 1922-ci ilin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın kənd təsərrüfatında ilk bəhrələrini verməyə başladı. Gətirilən faktlardan da bəlli olur ki, 1913-cü il səviyyəsinə Azərbaycan kənd təsərrüfatı yalnız 1926/27-ci təsərrüfat illərində çatmışdı.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**Azərbaycan SSR-də sovet təsərrüfat sisteminə keçid**” adlanır və iki yarımfəsilədən ibarətdir. Üçüncü fəslin ilk yarımfəslı “**Azərbaycan SSR-də xalq təsərrüfatının bərpasının ilkin nəticələri**” adlanır. Görülən tədbirlərə baxmayaraq hələ də sənaye və kənd təsərrüfatının bir çox sahələrində müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatmaq mümkün olmamışdı. Kənd təsərrüfatının aparıcı sahəsi olan taxıl məhsullarının istehsalı bu mənada xüsusi diqqət ayrılan sahələrdən idi. Buna görə də kəndli təsərrüfatının düşdüyü ağır durumdan xilas edilməsi, onun öz əməyinə marağının artırılması istiqamətində müəyyən tədbirlər görülür. Kəndlilərin toxumluq buğda və kənd təsərrüfatı alətləri ilə təmin olunması məqsədilə 1925-ci ildə kəndliləri 400 min pud toxumluq buğda və lazımi kənd-təsərrüfatı inventarı ilə təmin edilməsi qərara alınmışdı. Bu məqsədlə 1925-ci ildə Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda kəndlilərin ödədiyi vahid kənd təsərrüfatı vergisinin miqdarı 40 faiz azaldılmışdı. Bundan əlavə kənd

³⁸ Азербайджанский настольный календарь 1924-1925 гг. -Баку: Издание особой секции при АзЦИК'е, 1926. - с.459

kustar istehsal və təbii şərab istehsalı üzərinə qoyulmuş vergi də azaldıldı. Pambıq əkinin sahəsində isə bir qədər fərqli vəziyyət mövcud idi. Belə ki, 1925-ci ildə 116 min desyatin sahədə pambıq əkilmişdi ki, həmin ildə pambıq becərilməsi (əkin sahəsinin həcminə görə) müharibəyə qədərki səviyyəyə (114 min desyatin) çatır. Həmin il üçün pambıq istehsalından əldə olunan məhsuldarlıq orta səviyyədən yuxarı hesab olunmaqla Səlyan və Qazax rayonlarında orta hesabla hər desyatindən əldə olunan məhsul 40-45 pud, Zubov və Petropavlovsk rayonlarında 35-40 pud, Ucar və Göyçayda 40-45 pud, Ağdaş və Gəncədə 45-50 pud, Qarabağda 50-55 pud, Naxçıvanda 40-50 pud civarında olmuşdu. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1924-cü illə müqayisədə 1925-ci ildə 15-20 faiz artıq pambıq əldə olunmuşdu. 1925-ci ildə tütün plantasiyalarının sahəsi artaraq 600 desyatınə çatmışdı. 1925-ci təsərrüfat ilində tütün əkin sahələrinin daha çox artımı Azərbaycanın əsas tütünçülük mərkəzinə çevrilmiş Quba qəzasında müşahidə olunur. Belə ki, bu qəzada tütün plantasiyalarının sahəsi 1924-cü ildəki 9 desyatindən 1925-ci ildə 215 desyatınə çatmışdı.

Bərpa dövründə maldarlıqda da müəyyən qədər irəliləyiş baş verir. Artıq 1925-ci ilin axırlarına doğru mal-qara müharibədən əvvəlki səviyyə ilə müqayisədə 53,6 faiz artmışdı³⁹. Neft quyularının qazılmasında yeni texnologiyanın tətbiqi də neft sənayesinin sürətli tempə artımını təmin edən başlıca amil idi. Artıq 1924-1925-ci təsərrüfat illərində qazma işlərinin yarısı burma qazıma üsulu ilə aparılmışdı. Belə ki, həmin vaxtı aparılmış 122023 metr dərinliyindəki qazma işlərinin 67140 metri (55 faizi) qazma burma üsulu ilə aparılmışdı. Nəticədə, 1925-1926-cı təsərrüfat illərində quyuların qazılmasında 1913-cü il səviyyəsini ötüb keçmək mümkün olmuşdu. Əgər 1913-cü ildə 171774 metr dərinlikdə qazıma işləri aparılmışdısa, 1925-1926-cı illərdə bu rəqəm 202985 metrə (bunun 128270 metri, 63,3 faizi qazma burma üsulunun payına düşürdü) çatmışdı.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin sonuncu yarım fəslə "Azərbaycan SSR-nin sənayesi və kənd təsərrüfatı 1926-1927-ci illərdə" adlanır. Görülən tədbirlərə baxmayaraq, kənd təsərrüfatının dirçəlişi istənilən

³⁹ Токарежвский Е.А. Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921-1925 гг.). - Баку: Издательство АН Азерб. ССР, - 1956, - с.173

sürətlə getmirdi: 1913-cü il səviyyəsinə Azərbaycan kənd təsərrüfatı yalnız 1926/27-ci təsərrüfat illərində çatmışdı. Xalq Torpaq Komissarlığının məlumatlarına əsasən, 1914-cü ildə əkilmiş sahə göstəricisi – 868 min desyatin uzun müddət əlçatmaz olmuş və yalnız 1926-cı ildə 936 min desyatin sahə əkilməklə bu səviyyəni keçmək mümkün oldu ⁴⁰. Azərbaycan kəndində müsbət dəyişikliklərə baxmayaraq, o hələ də geri və bəsit xarakterini saxlamaqda idi.

Pambıq istehsalı neft ilə yanaşı sovet hakimiyyətinin xüsusi fikir ayırdığı sahələrdən idi. 1926-1927-ci təsərrüfat illərində pambıq əkən təsərrüfatların sayı 76117 olmuşdu. Həmin təsərrüfatlardan 58,8 faizinin sahəsi 1 desyatınə, 27,5 faizinin 2 desyatınə, 8,7 faizinin 3 desyatınə, 1,8 faizinin 5 desyatınə kimi, 3,2 faizinin isə 5 desyatından artıq idi. Sənayenin inkişafında isə vəziyyət bir qədər fərqli idi. Bəzi sahələrdə müharibədən əvvəlki səviyyəni ötüb keçmək mümkün olmuşdusa, digər qismində hələ də gerilik hökm sürürdü. SSRİ-də xalq təsərrüfatının bərpasının başa çatdığı hesab olunan 1925-ci ildə Azərbaycan SSR-nin sənayesi 1913-cü ilin səviyyəsinin yalnız 71%-nə çatmışdı ⁴¹. Həmin səviyyəni ötüb keçmək isə yalnız 1927/28-ci təsərrüfat illərində mümkün olmuşdu ⁴².

Neft sənayesinə ciddi kapital qoyuluşuna baxmayaraq bu sahədə də istənilən nəticəni əldə etmək mümkün olmamışdı. Neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə görülmüş tədbirlərdən biri Şmidt adına müəssisənin istismara verilməsi oldu. 1926/27-ci illərdə 5,514 milyon ton neft hasil olunmuşdu ki, bu da 1913-cü ildəki hasilatın 75%-ni təşkil edirdi ⁴³. 1926-cı ilin sentyabrında neft verən quyuların sayı 2692-yə çatmaqla onlardan 1549-u dərin nasoslu, 145-i kompressorlu idi. 1926-cı ilin payızına kimi gündəlik neft hasilatı 1 milyon pudu keçir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, əgər 1924-cü ilin oktyabrında gündəlik neft hasilatı

⁴⁰ Отчет Народного Комиссариата Земледелия Азербайджана (1924-1926 гг.). Баку: Издание НКЗ АССР, 1927, с.14

⁴¹ «Бакинский рабочий»газета, - 1923, 27-28 апрел, №91-92

⁴² Двадцать лет Азербайджанской ССР. Статистический сборник. - Баку: Азернешр, - 1940. - с.17

⁴³ Обзор деятельности правительства за 1925 и 1926 гг. Отчет V-му Всеазербайджанскому съезду Советов. Баку: Издание Управления делами Совнаркома и ВЭС'а, 1927, с.207

orta hesabla 787 min pud təşkil etmişdisə, 1926-cı ilin avqustunda bu rəqəm 1051 min puda çatmaqla artım 20,5 faiz olmuşdu. 1925-1926-cı illərdə 8 milyon pud benzin, 10 milyon pud sürtkü yağı əldə olunmuşdu.

1927-ci ildə Azərbaycanda yoxsul kəndli təsərrüfatları 41,8%, ortabab kəndli təsərrüfatları 51,4%, qolçوماق təsərrüfatları isə 6,8% təşkil edirdi. Müqayisə üçün qeyd edək ki, həmin vaxtı SSRİ-dəki 25 milyondan artıq kəndli təsərrüfatının 30,3%-i yoxsul, 66,4%-i ortabab, 3,3%-i qolçوماق təsərrüfatı idi⁴⁴. Azərbaycan kəndinin sosial strukturuna diqqət etdikdə görürük ki, əgər 1921-ci ildə əkinsiz təsərrüfatlar ümumi təsərrüfatların 26,7%-ni təşkil edirdisə, 1926-cı ildə bu rəqəm 15,27%-ə çatmışdı. Bu müddətdə 1 desyatınə kimi əkin sahəsi olan təsərrüfatlar 31%-dən 24,85%-ə düşmüş, 1-4 desyatın sahəsi olan təsərrüfatların sayı 34%-dən 48,31%-ə yüksəlmişdi. 4-8 desyatın sahəsi olan təsərrüfatlar müvafiq olaraq 6,7 və 9,82% təşkil etmişdi. 8 deyatindən yuxarı sahəli təsərrüfatlarda isə demək olar ki, elə də ciddi dəyişiklik baş verməmişdi⁴⁵.

Yeni İqtisadi Siyasət işçilərin maddi vəziyyətini yaxşılaşdırsa da istehsalın dərinliyinə nüfuz edə bilmir. Artıq 1927-ci ildə sosial problemlər kəskinləşir, ərzaqla təminatda çətinliklər meydana gəlir. 1928-ci ildə bazarın funksiyasını nizamlamağı öz üzərinə götürmüş bürokratik inzibati-idarə aparatı formalaşır, əhalinin ərzaqla təmin olunması məqsədilə kartoçka sistemi tətbiq olunmağa başlanılır⁴⁶.

Dissertasiya işinin “Nəticə” hissəsində tədqiqata yekun vurulmuş və müvafiq elmi ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

⁴⁴Cəfərov C.M. Azərbaycan kəndi kollektivləşmə illərində (1920-ci illərin sonu – 30-cu illər). – Bakı: Elm, - 2008, - s.33

⁴⁵Cəfərov C.M. Azərbaycan kəndi kollektivləşmə illərində (1920-ci illərin sonu – 30-cu illər). –Bakı: Elm, - 2008, - s.43

⁴⁶Время трудных вопросов. История 20- 30-х годов и современная общественная мысль. Материал публикуются под ред. Академика Г.Л.Смирнова.газета «Правда», 30-е сентября 1988 года, № 274

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı çap edilmiş elmi işlərində öz əksini tapmışdır:

1. Магеррамов, С.К. Новая экономическая политика и ее влияние на экономическое положение Азербайджана. Образование, наука и культура Кавказа: Традиции и современность// Материалы Международной научной конференции, посвященной 25-летию образования Республики Ингушетия, -7-го февраля, - 2017, - с. 218-222

2. Məhərrəmov, S.Q. Yoxsul komitələri və onun mahiyyəti// Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXI Respublika Elmi Konfransının materialları. – Bakı: BDU, - 24-25 oktyabr, -2017. -s. 21-22.

3. Məhərrəmov, S.Q. 1921-1927-ci illərdə Azərbaycan SSR-də daxili və xarici ticarətin inkişafı// - Lənkəran: Lənkəran Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri, -2017, № 2, - s. 33-38.

4. Məhərrəmov, S.Q. Azərbaycanın Bolşevik Rusiyası tərəfindən işğaldan sonra totalitar cəza aparatının təşkil olunması// - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu, Elmi əsərlər, - 2017. - cild 67, - s. 114-121

5. Məhərrəmov, S.Q. Azərbaycanda hərbi kommunizm siyasəti// - Bakı: Tarix və onun problemləri. – 2018, № 1, - s. 204-209.

6. Məhərrəmov, S.Q. 1921-1925-ci illərdə Azərbaycan neft sənayesinin vəziyyəti// - Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər jurnalı, - 2018. № 1, Cild 14, - s. 53-58,

7. Məhərrəmov, S.Q. Sovet Rusiyanın Azərbaycan SSR-də iqtisadi maraqları (1920-1921-ci illərdə)// İqtisadi təhlükəsizlik mövcud vəziyyət və perspektivlər Beynəlxalq elmi konfransın materialları.- Sumqayıt,- 02-03 may, - 2018,- s. 413-415

8. Məhərrəmov, S.Q. Azərbaycan SSR-də xalq təsərrüfatının bərpası// - Bakı: Elmi Xəbərlər jurnalı. – 2018, № 1 - s. 169-175

9. О состоянии сельского хозяйства Азербайджанской ССР в 1925-1927 гг. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова ВГО Українська академія наука. Видавництво «Гілея». Науковий вісник збірника наукових праць. Випуск 129(№2) Київ 2018, с.107-112

10.Məhərrəmov, S.Q. Yeni iqtisadi siyasət dövründə Azərbaycan SSR-də təsərrüfatın vəziyyəti// Qafqazda dövlətlərarası münasibətlər: 100 il əvvəl və müasir dövr. Beynəlxalq Elmi Konfrans. - Bakı: AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutu, -2019. s. 260-267

11.Maharramov, S.G. Changes in The Oil Industry Of The Azerbaijan SSR in 1921-1927// - Baku (Azerbaijan): Azerbaijan State Oil and Industry University, International Conference on Actual of Chemical Engineering APCE – 2020, - 24-25 december, - 2020, - s. 454-458

Dissertasiyanın müdafiəsi 30.06.2022-ci il tarixində saat 12:00-da Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az-1148, Bakı şəh., Yasamal r/nu, Zahid Xəlilov küç., 23.
Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27.05.2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 24.05.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm: 36454

Tiraj: 100